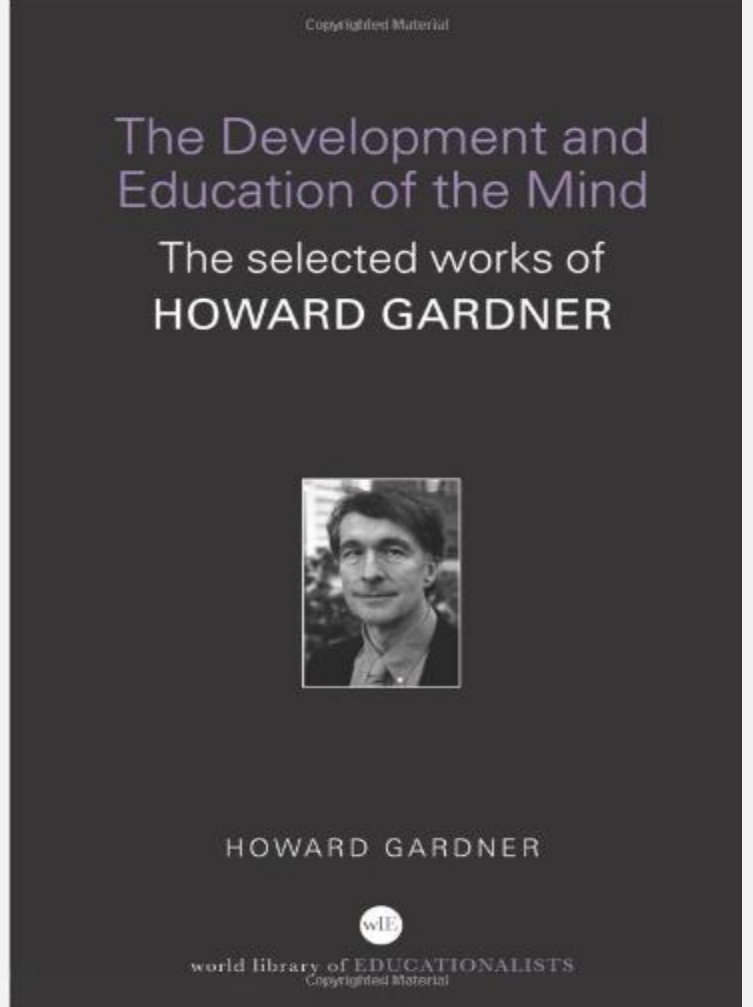

मानवी मनाचे शिक्षण व विकास

The Development and Education of Mind

The Selected works of Howard Gardner

- Howard Gardner

हॉवर्ड गार्डनर (१९४३)

मानवी समाज वृद्धिंगत होण्यानेच शिक्षणाचे स्वतःचे समर्थन होऊ शकते.

- हॉवर्ड गार्डनर, इंटेलिजन्स रिफ्रेम्ड, (१९९९), पा.क्र. १७८

मानसशास्त्रज्ञ हॉवर्ड गार्डनर हे, अलीकडेच गाजलेल्या आणि आजच्या व उद्याच्या शिक्षणावर प्रभाव टाकणाऱ्या 'बहुविध बुद्धिमत्तेच्या सिद्धांताचे जनक आहेत. त्यांचा 'फ्रेम्स ऑव्ह माईंड : द थिअरी ऑव्ह

मल्टिपल इंटेलिजन्सेस' हा ग्रंथ १९८३ साली प्रसिद्ध झाला आणि तो थोड्याच अवधीत जगभर गाजला. मानसशास्त्रीय क्षेत्रातील या ग्रंथाचे दमदार स्वागत झाले ते प्रामुख्याने शिक्षणाच्या क्षेत्रात. बुद्धिमत्ता ही एक सर्वसाधारण अशी क्षमता नसून, बुद्धिमत्ता या अनेक असतात, अशी भूमिका घेणारा हा सिद्धांत शिक्षणक्षेत्रातील अनेकांना, अनेक अंगांनी उपयुक्त वाटला. मुले एकाच प्रकारे नव्हे तर भिन्न प्रकारांनी विचार करतात हे सत्य अनेक शिक्षकांना आणि शिक्षणक्षेत्रांतील विचारवंतांना जाणवत होतेच, फक्त या सिद्धांताची कारणमीमांसा होऊ शकली. त्यामुळेच, आज अनेक देशांमधून बहुविध बुद्धिमत्तेच्या विचाराच्या आधारावर शिक्षणाच्या नव्या रचनांची मांडणी शिक्षणक्षेत्रात होऊ लागली आहे.

हॉवर्ड गार्डनर यांच्या नावावर आज वीसपेक्षा अधिक ग्रंथ व शेकडो लेख आहेत. त्यापैकी बुद्धिमत्तेबाबत नवा सिद्धांत देणाऱ्या 'फ्रेम्स ऑव्ह माईंड' या ग्रंथाबरोबरच, 'द माईंडस् न्यू सायन्स : अ हिस्ट्री ऑव्ह द कॉग्निटिव्ह रेव्होल्युशन' हा १९८५ सालचा ग्रंथ, 'मल्टिपल इंटेलिजन्सेस' (१९९३), 'इंटेलिजन्स रिफ्रेम्ड' (१९९९), 'द डिसप्लिन्ड माईंड' (२०००), 'गुडवर्क' (२००१), हेही तज्ज्ञजनांमध्ये मान्यताप्राप्त असे ग्रंथ आहेत. गार्डनर यांच्या अशा शेकडो पानांच्या एकूण ग्रंथ-लेखन संपदेतून निवडक पण प्रातिनिधिक लेखनाचे पुस्तक तयार करणे हे मोठे जिकिरीचे काम आहे. 'द डिव्हलपमेंट अँड एज्युकेशन ऑव्ह द माईंड' हा हॉवर्ड गार्डनर यांच्या निवडक लेखनाचा संग्रह (पृष्ठसंख्या १०+२६९), २००६ साली प्रकाशित झाला आहे.

हॉवर्ड गार्डनर यांच्या विविधांगी लेखनाला समाविष्ट करून घेण्यासाठी या पुस्तकात लेखनाचे पाच विभाग केले आहेत. पहिल्या विभागात, गार्डनर यांच्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या शास्त्रज्ञांची व्यक्तिचित्रे व विचारचित्रे रेखाटणारे त्यांचे पाच लेख आहेत. दुसरा विभाग हा केवळ बहुविध बुद्धिमत्तेच्या सिद्धांताच्या संदर्भातील सहा वेगवेगळ्या लेखांनी सजला आहे. तिसरा विभाग हा 'कला शिक्षण' या विषयाला वाहिलेला असून त्यात गार्डनर यांचे चार महत्त्वाचे लेख देण्यात आले आहेत. शिक्षणातून घडणारी विद्यार्थ्यांची समज या विषयाचा ऊहापोह करणारे तीन लेख चौथ्या विभागात देण्यात आले असून पाचव्या विभागात असलेल्या पाच लेखांमधून गार्डनर यांनी शिक्षणाचा भावी कालाशी बांधलेला संबंध स्पष्ट झाला आहे. अशाप्रकारे गार्डनर यांचे २३ लेख आणि त्यांच्याविषयीचा मिंडी कॉर्नहेबर यांनी लिहिलेला सुरवातीचा चरित्रात्मक लेख अशी ही ग्रंथबद्ध लेखसंपदा आहे. गार्डनर यांचे लेखन नेहमीच नेमके तरीही रसाळ आणि वैचारिक तरीही आकर्षक अशा स्वरूपाचे असते. याचा प्रत्यय याही ग्रंथात येतो.

व्यक्तिचित्रे

ज्याँ पियाजे (Jean Piaget) हा हॉवर्ड गार्डनरच्या आधीच्या पिढीचा, जनुकीय ज्ञानशास्त्राचा (Genetic Epistemology) जनक. बालकाच्या शारीरिक विकासाच्या संदर्भात ज्ञानाच्या बदलत्या आकृतीबंधाची दिलेली जाण हे पियाजेचे मोठे योगदान आहे. बालकाच्या मनाचे पियाजेने मांडलेले चित्र हे माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाबाबतच्या फ्राईडच्या मर्मदृष्टीइतकेच थोर आहे, असे गार्डनरने म्हटले आहे. याच पिढीच्या जेरोम ब्रुनर (Jerome Bruner) या मानसशास्त्रज्ञाचा प्रत्यक्षपणे प्रभाव गार्डनरवर होता, कारण, आपण स्वीकारलेला (मानसशास्त्रज्ञाचा) पेशा हा ब्रुनरच्या उदाहरणावरूनच बेतला होता, असे स्वतः गार्डनर यांनी म्हटले आहे. ब्रुनरचे मोठे योगदान म्हणजे, त्याने असे दाखवून दिले की, मुले आपल्या अनुभवांचे रूपांतर ज्ञानात करताना ते अनुक्रमे तीन पायऱ्या चढून जातात. एक, प्रत्यक्ष कृती, दोन, भाषेचा वापर करून प्रतिमा

निर्मिती आणि तीन, विविध प्रतीक व्यवस्था. अमेरिकन तत्त्वज्ञ नेलसन गुडमन (Nelson Goodman) यांनी नेतृत्व केलेल्या 'प्रॉजेक्ट झिरो' या संशोधन प्रकल्पामध्ये, त्यांच्याबरोबर प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव घेऊनच गार्डनर यांची वैचारिक प्रगती झालेली आहे. या प्रकल्पाचा अहवाल रूप आढावा घेणाऱ्या 'फ्रेम्स ऑव्ह माईंड' या ग्रंथाने, गार्डनर यांनी आपला बहुविध बुद्धिमत्तांचा सिद्धांत पुढे आणला आहे. 'एखाद्याला अधिक सर्जनशील बनण्यासाठी काय मदत करता येईल ?' या विषयावरील गप्पांमध्ये आलेल्या अनेक सूचनांना डावलून नेलसन गुडमन यांनी सुचविले की, "अडचणी निर्माण करा, आणि त्याही उत्पादक स्वरूपाच्या असल्या पाहिजेत !" गार्डनर यांनी दिलेली ही आठवण शिक्षणात काम करणाऱ्यांना खूपच उपयोगी आहे. नॉर्मन गेशविंड (Norman Geschwind) हे अमेरिकेतील एक सर्जनशील मज्जामानसशास्त्रज्ञ. 'गेशविंड यांची प्रयोगशाळा ही त्यांच्या डोक्यातच स्थापन झालेली होती असे त्यांच्याबद्दल अँटोनिओ डॅमॅशियो (Antonio Damasio) यांनी म्हटले आहे. गेशविंड यांचे केवळ एक भाषण ऐकून गार्डनर इतके प्रभावीत झाले की, त्यांनी, गेशविंड यांचे वैचारिक शिष्यत्व पत्करले व आपला पोस्ट डॉक्टरल अभ्यास त्यांच्याहाताखाली केला. त्यांचे मेंदूतील विकृती आणि मज्जामानसशास्त्रीय आजारांबाबतचे संशोधन विशेष महत्त्वाचे असल्याचे, गार्डनर यांनी या ग्रंथात सांगितले आहे.

आपल्यावर आणि आपल्या कार्यावर वैचारिक परिणाम करणाऱ्या या शास्त्रज्ञांची कार्यचरित्रे गार्डनर यांनी फार नेटकेपणाने या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात मांडली आहेत. याचबरोबर एक महत्त्वाचा विशेषतः अभ्यासकांना उपयोगी ठरेल असा एक लेख या विभागात आहे. पियाजेचे विकासक मानसशास्त्रातील कार्य हा एक मैलाचा दगड असला तरी त्याच्यानंतरच्या गेल्या पन्नास-साठ वर्षांमध्ये या शास्त्रात झालेल्या प्रगतीचा आढावा, गार्डनर यांनी घेतला आहे. यामध्ये विशेष भर दिला आहे तो 'प्रतीक व्यवस्था दृष्टिकोण (Symbolization Approach) या नव्या विचारावर. कारण, मुलांच्या आकलनविषयक अभ्यासक्षेत्रामध्ये या प्रतीक क्षमतांचा अभ्यास किंवा त्यांच्या विकासाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरणारा आहे.

बहुविध बुद्धिमत्ता

या ग्रंथातील दुसरा सहा लेखांचा भाग हा, ज्यासाठी गार्डनर यांचे नाव जगभर प्रसिद्ध झाले आहे त्या त्यांच्या बहुविध बुद्धिमत्तांच्या सिद्धांताबाबतचा आहे. नव्यानेच हे लेख वाचणाऱ्यांना गार्डनर यांच्या या सिद्धांताची नेमकी आणि सविस्तर माहिती आपोआपच, होईल या रितीने या लेखांची निवड करण्यात आली आहे. यांमधील पहिला म्हणजे 'बियाँड द आय क्यू' हा आणि शेवटचा 'एम् आय आफ्टर २० इयर्स' हे दोन लेख मला अधिक महत्त्वाचे वाटतात. मुलांचे शिक्षण, व मानवी विकास या अंगाने विचार करता, शतकभर प्रभाव पाडून असलेला बुद्धिमत्तेविषयीचा एकांगी विचार व बुद्ध्यंकाची संकल्पना यांनी शैक्षणिक आणि विकासात्मक प्रयत्नांना जणू संकुचितताच आणली होती. शिक्षणात विशिष्ट प्रकारच्या बुद्धिमत्तेला आलेले अवास्तव महत्त्व व बुद्धिमत्तेची आनुवंशिकतेशी घातलेली सांगड यांनी फार मोठी शैक्षणिक नि सामाजिक विषमताच जोपासली आहे. त्यामुळे त्यांना या लेखात नेमकेपणाने छेद देण्यात आला आहे. बुद्धिमत्तेविषयीच्या पूर्वग्रहातून आपल्याला बाहेर काढण्याचे कार्य हा लेख करतो म्हणून तो मला महत्त्वाचा वाटतो.

बहुविध बुद्धिमत्तेचा नवविचार प्रसारित झाल्याला २००३ साली वीस वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर, गार्डनर यांनी या विचाराच्या उपयुक्ततेचा, प्रसाराचा किंवा त्यात आलेल्या विकृतींचाही आढावा या लेखाद्वारे घेतला आहे. या लेखाचे एक वैशिष्ट्य असे की या आपल्या विचाराकडेही गार्डनर यांनी दूरस्थ दृष्टिक्षेप टाकला आहे. आपण बहुविध बुद्धिमत्तांचा सिद्धांत 'निर्माण' करण्याकडे कसे वळलो, बहुविध बुद्धिमत्ता (Multiple Intelligences) हा शब्दप्रयोग कसा सुचला, तो पारंपरिक बुद्धिमत्तेच्या संकल्पनेशी कसा फटकून आहे, 'बुद्धिमत्ते' ची व्याख्या नव्याने आपण कशी केली, 'बुद्धिमत्ता' ठरविणारे निकष कसे निश्चित केले गेले, तसेच, या सिद्धांताचे शैक्षणिक उपयोग कसकसे प्रत्ययाला येत गेले या साऱ्यांची थोडक्यात शहानिशा या लेखात केली आहे. या सिद्धांताचे एक शैक्षणिक पर्यवसान, असे की, त्याने खुद्द हॉवर्ड गार्डनर यांना प्रत्यक्ष शिक्षणकार्यात उतरण्यास उद्युक्त केले आहे. त्यांनी केलेले वैयक्तिक प्रयोगांचे अभ्यास, नव्या बुद्धिमत्तांचा शोध, 'स्पेक्ट्रम' सारखे शैक्षणिक प्रकल्प अशा गोष्टींचा त्यात समावेश होतो. आपल्याला पुनर्जन्म मिळाला तर या दिशेने आणखी शोध घ्यायला आवडेल असेही लेखाच्या अखेरीस हॉवर्ड गार्डनर यांनी म्हणून ठेवले आहे.

कलाशिक्षण

ग्रंथातील तिसऱ्या भागात 'कला शिक्षण' या विषयांशी संबंधित असे तीन लेख आहेत. 'कला' हे गार्डनर यांचे मूळचे नि आवडीचे क्षेत्र. 'लहान वयात मी एक प्रामाणिक पियानोवादक होतो आणि मला इतरही अनेक कलांत रस होता', असे स्वतःबद्दल गार्डनर यांनी याच ग्रंथात एके ठिकाणी (पान ८७) म्हटले आहे. मानसशास्त्राचा अभ्यासक झाल्यानंतर त्यांना खटकलेली गोष्ट अशी की, अमेरिकन क्रमिक पुस्तकांतून मुलांच्या कलात्मक विकासाला आणि कलात्मक बुद्धिमत्तेला काहीही स्थान दिलेले नाही. त्यामुळे, साहजिकच गार्डनर यांच्या विचारांत, बौद्धिक कार्यात व संशोधनांतही कला, कलाशिक्षण, कलांची बुद्धिमत्ता अशा विषयांना स्थान मिळत गेले. केलेचे ज्ञानक्षेत्र आणि अन्य ज्ञानक्षेत्रे यांच्या परस्परसंबंधांवरही त्यांनी शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. नंतरच्या काळात ARTS PROPEL प्रकल्पांतर्गत, कलाशिक्षणात अभ्यासक्रम व मूल्यमापन या संदर्भात अभ्यास करण्याची संधीही गार्डनर यांना मिळाली. त्यांच्या कलाविषयक दृष्टिकोणाला आणखी एक सहाय्य झाले ते त्यांच्या चीन भेटीने. 'अमेरिकाचीन एक्सचेंज इन आर्टस् एज्युकेशन' या प्रकल्पांतर्गत गार्डनर यांनी आपल्या कुटुंबासहित काही महिने वास्तव्य केले. त्यामुळे या विभागांतील लेखांतून या साऱ्याच आचार-विचारांना स्थान मिळालेले दिसून येते. शिक्षणविषयक नवा दृष्टिकोण

या ग्रंथातील चौथा भाग हा शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्यांच्या आणि पालकांच्याही दृष्टीने, आपल्या विचारांत आणि म्हणून आचारातही बदल घडवून आणणारा असा आहे. नव्या जगासाठी, नव्या काळासाठी शिक्षणविषयक नवीन दृष्टिकोण अंगिकारण्याची गरज निर्माण झाली आहे. या विभागातील तीनही लेखांतून एकत्रितरित्या आवश्यक असा नवा दृष्टिकोण देण्याचे काम हॉवर्ड गार्डनर यांनी केले आहे. 'डिसप्लिनरी अंडरस्टैंडिंग' या शीर्षकाखाली देण्यात आलेल्या लेखांचा मुख्य आशय आहे तो, शाळांतून शिकणाऱ्या मुलांची परीक्षांतून वगैरे दिसून येणारी कामगिरी महत्त्वाची नाही, तर शिकत असलेल्या विषयांची - त्यांतील संकल्पनांची- समज येणे महत्त्वाचे आहे, असे गार्डनर यांनी दाखवून दिले आहे.

'माहिती होण्याकडून (knowing) 'समजण्या कडे (understanding) अशी शिक्षणातील परिवर्तनाची दिशा या तीनही लेखांतून गार्डनर यांनी मांडली आहे, आणि आपल्या या भूमिकेचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अशा दोनही स्तरांवरून समर्थन केले आहे. प्रचलित शाळांमधून सर्वस्वी भर आहे तो विद्यार्थ्यांना माहिती पुरविण्यावर आणि त्याची (परीक्षांमधून) पुनरुक्ती करून घेण्यावर. यातून विद्यार्थ्यांना आपले विषय समजतातच असे नाही किंबहुना बहुसंख्य विद्यार्थी 'अशिक्षितच राहतात. येथेच, शिक्षणातील एका विरोधाभासाकडे गार्डनर आपले लक्ष वेधतात. "जगभरची मुले आपल्या आयुष्याच्या पहिल्या पाच वर्षांत, कोणीही न शिकविता, बोलायला शिकतात, त्यांना समजायला लागते, गोष्टी सांगतात, विनोद सांगतात, चित्र काढतात, गाणी म्हणतात, नव्या चाली लावतात, लुटूपुटूच्या कामांत मग्न होतात या सगळ्या गोष्टी कशा शिकवितात हे जरी कुणालाच माहीत नसले तरी मुले हे सारे आपणहून शिकतात. मग ती शाळेत जातात. आणि अचानक, तिथे आपण समजतो की, त्यांना कसे शिकवावे ते आपल्याला कळते तिथे येऊन मात्र त्यांच्यापैकी अनेकजण नीट शिकतच नाहीत, हा एक केवढा विरोधाभास आहे !"

शाळांमधून विद्यार्थ्यांना विषय समजण्याचे काम होत नाही ही शिक्षणावरील सर्वात मोठी टीका आहे. त्यामुळे 'समजण्यासाठी शिक्षण' अशी संकल्पना गार्डनर आपल्यापुढे ठेवतात. त्याचबरोबर 'समजणे' या संज्ञेची व्याख्याही ते देतात. "ज्ञान, कौशल्ये, संकल्पना, वास्तव माहिती प्राप्त करण्याची क्षमता, त्याचबरोबर एका परिस्थितीच्या संदर्भात- बहुधा शाळा शिकलेली गोष्ट, अथवा ज्ञान, हे ज्याची आपण आगाऊ कल्पना केलेली नसेल अशा नव्या परिस्थितीत, नव्या ठिकाणी वापरता येणे याला 'समजणे' असे म्हणता येईल."

अशा अर्थाने, 'समजण्यासाठी शिक्षण देता येईल अशी भूमिका गार्डनर घेतात. 'आपण घेतलेले ज्ञान नव्या परिस्थितीत ज्याला वापरता येते तो ज्ञानी (expert)' अशीही एक व्याख्या गार्डनर देतात. थोडक्यात असे की, 'समजणे' ही एक क्षमता आहे. ती वाढणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. प्राप्त झालेले ज्ञान अगदी अपेक्षित नसलेल्याही परिस्थितीत वापरता येणे हा, शिकलेले समजले आहे की नाही हे कळण्याचा निकष आहे, हे वापरणे अपुरेपणाने व चुकीच्या पद्धतीने मात्र होता कामा नये, आणि मुख्य म्हणजे, त्याने व तिने हा वापर कुणीतरी सांगून नव्हे तर उत्स्फूर्तपणे केला पाहिजे, तसा करू शकले पाहिजे.

या मूलगामी दृष्टिकोणातून जेव्हा आपण आजचे, प्रचलित अभ्यासक्रम न्याहाळतो तेव्हा लक्षात येते की, त्यात, खोलवरची समज यावी या उद्देशाने फारसे काहीच नसते. असलेच तर ते विद्यार्थ्यांना केवळ वरवरची समज देऊ पाहणारेच असते, अशी गार्डनर यांची टीका आहे. आज, 'समजण्यासाठी शिक्षण होत नाही याची दोन कारणे, गार्डनर यांनी सादर केली आहेत. एक म्हणजे, या उद्देशाने कसे शिकवावे याची फारशी जाणच शिक्षकांना नसते आणि दुसरे म्हणजे, मुलांच्या मनांवर अनेक गोष्टींचा असा पगडा असतो, अशा सवयी त्यांनी आधीच जोपासलेल्या असतात की ज्या, त्यांच्या समजावून घेऊन शिकण्याच्या मार्गात अडथळे म्हणून उभ्या ठाकतात.

गार्डनर हे त्यांच्या बहुविध बुद्धिमत्तांच्या सिद्धांतासाठी प्रसिद्ध आहेत. या बुद्धिमत्तांच्या विविधतेमुळे ते व्यक्तिगत शिक्षणाचा आग्रह धरतात. त्यांच्या मते, मुलांची शारीरवैज्ञानिक (biological) नि सांस्कृतिक (cultural) पार्श्वभूमी वेगवेगळी असते, त्यांचा वैयक्तिक इतिहास नि त्यांचे व्यक्तिगत अनुभव वेगवेगळे

असतात. त्यामुळे मुले शाळेत प्रवेश करतात तेव्हा ती 'कोरी पाटी' नसते. त्यामुळे बौद्धिक कामगिरीच्या एकाच अक्षावर त्यांना मोजता येईल असे ते विद्यार्थी नसतात. वेगवेगळ्या पद्धतींनी घडलेली मने घेऊन मुले शाळांतून येतात, त्यांच्या सबलता, दुर्बलता, आवडी-निवडी, आणि माहिती प्राप्तीच्या प्रक्रियाही भिन्न असतात. त्यामुळे साहजिकच सर्वांना एकच, एक दिशा शिक्षण देणे ही गोष्ट अनेकांवर अन्याय करणारीच असते.

या ग्रंथातील पाचव्या नि अखेरच्या भागात, मूल्यमापनापासून ते भावीकालातील शिक्षणात एकीकडे शास्त्रीयता आणि दुसरीकडे नैतिकता या घटकांना कसे एकत्र सामावून घ्यायला हवे याची चर्चा असलेले पाच लेख समाविष्ट केले आहेत.

एकदा, 'समजण्यासाठी शिक्षण हे उद्दिष्ट ठरले म्हणजे मग वस्तुनिष्ठ स्वरूपाच्या परीक्षांनाही आपोआप फाटा मिळतो. प्रत्येक विद्यार्थी-विद्यार्थिनीला स्वतःला आपल्या 'तयारीचा अंदाज वेळोवेळी मिळत राहावा लागतो, तसा तो संबंधित इतरांनाही कळावा लागतो. यासाठी मूल्यमापन असते. या दिशेने, गार्डनर यांनी संपूर्ण मूल्यमापन पद्धतीचे उदाहरणांसहित सविस्तर विश्लेषण केले आहे. (Assessment in context) 'द एज ऑव्ह इनोसन्स रिकन्सिडर्ड' या विविध उपयुक्त विचारांनी भरलेल्या लेखात आलेल्या प्रतीकव्यवस्था दृष्टिकोणाच्या (The symbol systems approach) विवेचनाचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. प्रामुख्याने भाषेशी परंतु सर्वच विषयांशी संबंधित अशा प्रतीकव्यवस्थेचा केलेला ऊहापोह नवी दृष्टी देणारा आहे. शाळेचे मुख्य उद्दिष्ट काय असावे याच्याशी हा विषय गार्डनर यांनी जोडलेला आहे.

भविष्याकरिता शिक्षण

आजच्या जगात शिक्षणाविषयी अनेक नवे प्रश्न उभे राहिले आहेत. त्यांचाही वेध 'भविष्याकरिता शिक्षण' (An education for the future) या लेखात घेतला आहे. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक की खाजगी शिक्षण, जेव्हा देशात अनेक सांस्कृतिक गट वास्तव्य करून असतात तेव्हा त्या संदर्भाने निर्माण होणारे शैक्षणिक प्रश्न, किंवा अगदी शिक्षणसंस्थांच्या अखत्यारित येणारे, सैद्धांतिक की व्यावहारिक शिक्षण, अशा प्रश्नांची चर्चा गार्डनर यांनी केली आहे. शिक्षण हे प्रामुख्याने आंतरशाखीय (Inter-disciplinary) असते असे गृहीत धरून ते वेगवेगळ्या शालेय स्तरांवर कसे द्यावे यांचाही ऊहापोह या लेखात केला आहे. या लेखाच्या अखेरीस, गार्डनर यांनी, आपल्या मतार्थ, फ्रेंच नाटककार मोलियर याचे एक विधान उद्धृत केले आहे. "आपण जे काही करतो एवढ्याचपुरते नव्हे, तर आपण जे काही करत नाही यासाठीही आपण जबाबदार असतो." मला वाटते शिक्षण संबंधित सर्वच घटकांनी हा संदेश आपल्या 'समजे' मध्ये आणायला हवा. यासाठी, अर्थातच, या विभागातील आणि एकूणच या ग्रंथातील अखेरचा व्यावसायिकांच्या नैतिक जबाबदाऱ्या सांगणारा (The Ethical Responsibilities of Professionals) लेख प्रत्येक शिक्षणसंबंधित प्रौढाने वाचला पाहिजे.

World Library of Educationalists Series -Routledge, London and New York. (2006)

